

عصر یکپارچگی و شکوفایی

شرح اجمالی فصل

در این فصل مهم‌ترین تغییر و تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی تاریخ ایران از تأسیس حکومت صفوی در ابتدای قرن دهم تا سقوط آن حکومت در نیمه اول سده دوازدهم هجری قمری (۹۰۷ - ۱۱۳۵ق) مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد. دانش‌آموزان با کاوش و مطالعه شواهد و مدارک، زمینه‌ها، علل، عوامل، آثار، نتایج و پیامدهای تغییر و تحولات سیاسی عصر صفویه را تجزیه و تحلیل می‌کنند. درس نهم، به رویدادها و تحولات سیاسی و نظامی و درس دهم به اوضاع و شرایط اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره صفوی اختصاص دارد.

ایرانی متحد و یکپارچه

انتظارات یادگیری

انتظار می‌رود دانش‌آموزان با فراگیری درس و انجام فعالیت‌های آن بتوانند:

- زمینه‌ها و عوامل سیاسی داخلی و خارجی شکل‌گیری حکومت صفویه را درک کنند.
- مهم‌ترین تغییرات و پیامدهای سیاسی و اجتماعی ناشی از تأسیس حکومت صفویه در ایران را تجزیه و تحلیل کنند.
- وضعیت روابط ایران در دوره صفویه با همسایگان و دیگر کشورها و نیز عوامل تأثیرگذار بر آن را بشناسند.
- در باره اهمیت و جایگاه و موقعیت منطقه‌ای و بین‌المللی ایران در عصر صفویه بحث و گفت و گو کنند.
- عوامل و دلایل سیاسی ضعف، انحطاط و سقوط حکومت صفوی را استنباط و بیان کنند.

مواد و وسایل مورد نیاز:

کتاب درسی، نقشه سیاسی ایران در آستانه تأسیس حکومت صفویه و نقشه سیاسی ایران در زمان شاه عباس اول صفوی، نمودار خط زمان شاهان صفویه، برخی از کتاب‌های تاریخی آن زمان مانند عالم‌آرای عباسی، احسن‌التواریخ، برخی از سفرنامه‌های گردشگران اروپایی مانند سفرنامه شاردن، سفرنامه کمپفر، سفرنامه تاورنیه، تصاویر تاریخی اماکن، بناهای تاریخی و اشیاء دوره صفویه مانند کاخ‌ها، سکه‌ها و ...

آماده کنید

با توجه به اینکه از فصل پنجم دانش‌آموزان وارد مباحث تاریخ کتاب مطالعات اجتماعی پایه نهم می‌شوند، ضرورت پیش از ورود به تدریس این فصل به آنان یادآوری نمایید که فصل‌های ۵، ۶، ۷ و ۸ اختصاص به مباحث تاریخی دارد و در ادامه آنچه که در کلاس هشتم خواندید، به کاوش و مطالعه در مهم‌ترین رویدادها و سیر تحولات تاریخ ایران از ابتدای قرن دهم هجری قمری تا زمان حال خواهید پرداخت. از این رو، برای ایجاد آمادگی بیشتر دانش‌آموزان جهت ورود به مباحث تاریخی کتاب مطالعات اجتماعی نهم، مناسب است که تحولات مهم و

سرنوشت‌ساز قرون اول تا نهم هجری مانند: سقوط ساسانیان و ورود اسلام به ایران (قرون اول و دوم هجری)، شکل‌گیری حکومت‌های ایرانی نیمه‌مستقل و مستقل ایرانی طاهریان، صفاریان، سامانیان و آل بویه (قرون ۳، ۴ و ۵ ق)، به قدرت رسیدن غزنویان، سلجوقیان و خوارزمشاهیان در ایران (قرون ۵، ۶ و ۷ ق) و پشت سر گذاشتن یورش‌های ویرانگر مغول و تیمور (قرون ۷، ۸ و ۹ ق) بر روی نمودار خط زمان مرور شود.

آموزش دهید

۱. یکی از مفاهیم کلیدی این درس یکپارچگی سرزمینی و اتحاد سیاسی ایران است که با تأسیس و استقرار حکومت صفویه به وجود آمد؛ به منظور ایجاد موقعیت برای درک این مفهوم کلیدی، کاربرگ شماره ۷ طراحی شده است. دانش‌آموزان را راهنمایی کنید که با اجرای این کاربرگ به اهمیت، آثار و پیامدهای مهم و تأثیرگذار تغییر و تحول سیاسی سرنوشت‌سازی که با شکل‌گیری حکومت صفویه در ایران به وقوع پیوست پی ببرند. از دانش‌آموزان بخواهید نقشه سیاسی ایران در زمان تأسیس حکومت صفویه را به همراه توضیحات حاشیه نقشه به دقت مشاهده و بررسی کنند و سپس جدول ذیل آن را تکمیل نمایند. هدف از اجرای این کاربرگ آن است که دانش‌آموزان کشف کنند که پیش از به قدرت رسیدن خاندان صفوی، ایران دچار تفرقه و تجزیه سیاسی گسترده‌ای شده و در نتیجه آن نابسامانی و مشکلات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی بروز کرده بوده و کشور ما در معرض مشکلات و تهدیدات خطرناک داخلی و خارجی قرار داشت.

فعالیت ۱		
تهدیدات داخلی	تهدیدات خارجی	پیامد و مشکلات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی
<ul style="list-style-type: none"> تفرقه و تجزیه سیاسی داخلی اختلاف، درگیری و جنگ‌های داخلی میان مدعیان حکومت و حاکمان داخلی عدم انسجام و اتحاد اجتماعی 	<ul style="list-style-type: none"> هجوم و غارت‌گری ازبکان در مناطق شمال شرق ایران توسعه‌طلبی امپراتوری عثمانی برای تسلط بر ایران 	<ul style="list-style-type: none"> از رونق افتادن تجارت داخلی و خارجی رکود و کساد فعالیت‌های اقتصادی (کشاورزی و صنعت) از بین رفتن ثبات و آرامش سیاسی نبود امنیت و آسایش اجتماعی رکود و کساد فعالیت‌های علمی، فرهنگی و هنری

زمینه‌های تأسیس حکومت‌ها و سلسله، یکی از مباحث و موضوع‌های مهم هر دوره تاریخی است. در این درس زمینه‌های به قدرت رسیدن خاندان صفوی به صورت ساده و در حد نیاز فراگیران بیان شده و انتظار این است که دانش‌آموزان درک کنند که صفویان به پشتوانه دو قرن فعالیت مذهبی و اجتماعی در قالب صوفی‌گری و خانقاه‌نشینی به حکومت دست یافتند.

در جدول زیر مشایخ و رهبران طریقت صفوی و فهرستی از مأخذی که به شناخت بیشتر آنها کمک می‌کنند، معرفی شده‌اند.

مشایخ طریقت صفوی	شیخ صفی (۶۵۰-۷۳۵ق)	شیخ صدرالدین موسی (۷۳۵-۷۹۴ق)	خواجه علی (۷۹۴-۸۳۰ق)	ابراهیم	شیخ جنید (۸۵۱-۸۶۴ق)	شیخ حیدر (۸۶۴-۸۹۳ق)	سلطان علی اول	اسماعیل اول
فعالیت	تأسیس خانقاه صفوی در اردبیل و اداره آن	اداره خانقاه و جذب مریدان	اداره خانقاه و جذب مریدان از آسیای صغیر	اداره خانقاه	اداره خانقاه، هدایت مریدان به سمت امور سیاسی و نظامی	اداره خانقاه، تشدید فعالیت‌های سیاسی و نظامی	اختلاف و درگیری با آق‌قویونلوها	اداره خانقاه، تأسیس حکومت

فعالیت ۲:

تغییرات مهمی که با شکل‌گیری حکومت مرکزی قدرتمند صفویه در ایران به وجود آمد:

سیاسی: تفرقه، تجزیه و کمک‌ش‌های سیاسی مدعیان قدرت و رقابت و درگیری حاکمان محلی جای خود را پیکارچگی و اتحاد سیاسی داد.

اجتماعی: در نتیجه تسلط سیاسی حکومت متمرکز و واحد صفویه بر سرتاسر ایران، اقوام ایرانی از پراکندگی و تشتت خارج شدند و انسجام و وحدت اجتماعی بیشتری نسبت به گذشته پیدا کردند. بنابراین در دوره صفویه همبستگی و اتحاد مردم ایران دوچندان شد.

مذهبی: شاه اسماعیل اول بلافاصله پس از تسلط بر تبریز و اعلان تأسیس حکومت صفوی، مذهب شیعه دوازده امامی را که زمینه‌های پذیرش آن در ایران قبلاً فراهم آمده بود، رسمی کرد. سپس به تدریج در زمان شاهان بعدی صفوی، آموزه‌ها و معارف شیعه در ایران گسترش و ترویج یافت.

توجه: یادآوری می‌شود فعالیت‌های درس بخشی از فرآیند تدریس و ارزشیابی محسوب می‌شوند. ضرورت دارد پس از تدریس هر موضوع و

مبحث فعالیت مرتبط با آن نیز به طور کامل اجرا شود و سپس موضوع و مبحث بعدی تدریس شود.

۳. فراز و فرود حکومت صفوی (۹۰۷-۱۱۳۵ق)

فراز و فرود حکومت صفویه را با استناد به نقشه کاربرگه شماره ۷ و نقشه و نمودار صفحه ۶۰، به ترتیب در قالب چهار فرآیند **تأسیس و استقرار** (شاه اسماعیل اول)؛ **تثبیت** (شاه تهماسب اول)؛ **اوج قدرت و شکوفایی** (شاه عباس اول) و **ضعف، انحطاط و سقوط** (از شاه صفی تا شاه سلطان حسین) ارائه نمایید و از دانش‌آموزان بخواهید که این فرآیند چهار مرحله‌ای را بر روی نمودار خط زمان شاهان صفوی (ص ۶۰) نشان دهند.

فعالیت ۳: الف) از دانش‌آموزان بخواهید پس از مطالعه متن درس، پایتخت‌های صفویه را نام ببرند.

ب) دانش‌آموزان را راهنمایی و تشویق کنید که با مطالعه درس و هم‌فکری با یکدیگر دلایل جا به جایی پایتخت‌های صفویه را بیان کنند. شاه تهماسب اول صفوی، پایتخت را از تبریز به قزوین منتقل کرد، زیرا تبریز در معرض هجوم عثمانی قرار داشت و چندین بار به اشغال ارتش آن کشور درآمد؛ شاه عباس اول سرانجام پایتخت را از قزوین به اصفهان که به لحاظ جغرافیایی موقعیت مرکزی و ارتباطی مناسب‌تری داشت و از ظرفیت بالاتری برای عمران و آبادی برخوردار بود، انتقال داد.

فعالیت ۴: فروپاشی و سقوط حکومت‌ها و سلسله‌ها معمولاً زمینه‌ها و عوامل مختلفی دارد. آمیزه‌ای از زمینه‌ها و عوامل گوناگون سیاسی، نظامی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی سبب ضعف، انحطاط و سرانجام سقوط حکومت صفویه شد. در این درس به اقتضای محدودیت‌های حجم و ظرفیت‌های فراگیران بر زمینه و عوامل سیاسی تمرکز شده است. انتظار می‌رود دانش‌آموز با خواندن درس و راهنمایی دبیر محترم بتوانند تأثیر و نتایج بی‌کفایتی سیاسی و سوءمدیریت شاهان و سایر مقام‌ها و کارگزاران اداری و نظامی حکومت صفویه را در ضعف و انحطاط آن حکومت تجزیه و تحلیل کنند و ارتباط آن را با سیاست شاه عباس اول در قتل و کور کردن شاه‌زادگان و محدود و محصور کردن آنها در درون حرمسرا توضیح دهند.

۴. اداره امور کشور در عصر صفوی

صفویان نظام اداری و تشکیلات حکومتی خود را از دوران و سلسله‌های پیشین به ارث گرفتند و به اقتضای موقعیت و ضرورت‌های جدید در آن تغییراتی ایجاد کردند. مهم‌ترین تغییر و اصلاح در ساختار و تشکیلات اداری و نظامی حکومت صفویه در زمان شاه عباس اول به هدف تقویت حکومت مرکزی، افزایش اقتدار شاه و کاهش قدرت و نفوذ سیاسی و نظامی قزلباشان انجام گرفت. از جمله مهم‌ترین این اقدامات یکی ایجاد ارتش مرکزی متشکل از غلامان گرجی و ایرانیان که تحت فرمان شاه قرار داشت و به او وفادار بود و دیگری تبدیل ایالات و ممالیک به املاک خالصه بود. در نتیجه این اصلاحات بر قدرت شخص شاه و حکومت مرکزی افزوده و نفوذ و قدرت ایلات قزلباش و سران آن کاسته شد. هرم قدرت و نمودار تشکیلات اداری و نظامی، ابزار مناسبی برای ارائه و اجرای این موضوع به شمار می‌رود و به تقویت و تعمیق یادگیری کمک می‌کند. برای کسب آگاهی و اطلاعات بیشتر در باره نظام اداری و تشکیلات حکومتی صفوی به مآخذ جدول زیر رجوع کنید.

فعالیت ۵

الف) انتظار می‌رود دانش‌آموزان با مطالعه متن درس و راهنمایی‌هایی دبیر، آثار و نتایج اقدامات شاه عباس اول در زمینه اصلاح امور اداری و نظامی را استنباط و درک کنند. مهم‌ترین اثرات و پیامدهای این اقدامات عبارت بودند از: تقویت حکومت مرکزی و گسترش دامنه نفوذ و اقتدار شاه در سرتاسر قلمرو کشور؛ تضعیف قدرت ایلات قزلباش و محدود شدن زمینه‌های خودسری، نافرمانی و ستیز سران آنها.

ب) فعالیت کاربرگ شماره ۸ (اداره شهرها و روستاها در عصر صفوی) از نوع مطالعه تطبیقی است. از دانش‌آموزان بخواهید که با مرور اختیارات و مسئولیت‌های صاحب‌منصبان ذکر شده، مشخص کنند وظایف هر یک از این صاحب‌منصبان با کدام یک از نهادهای امروزی مطابقت نسبی دارد.

لازم به یادآوری است که هیچ نیاز و ضرورتی به حفظ کردن محتوای کاربرگ توسط فراگیران وجود ندارد، فقط نظارت کنید که تمامی دانش‌آموزان در انجام و اجرای فعالیت‌های مشارکت و تلاش نمایند.

۵. روابط ایران و اروپا در دوره صفویه

تاریخ روابط قدرت‌های تأثیرگذار در عرصه جهانی همواره عبرت‌آموز بوده است. تحولات روابط خارجی ایران در عصر صفوی از جمله موضوع‌های مهم و تأثیرگذار تاریخی به شمار می‌رود. در عهد صفویان مناسبات سیاسی، اقتصادی و فرهنگی ایران با جهان خارج گسترش یافت و کشور ما به عنوان یک قدرت مؤثر منطقه‌ای و بین‌المللی با همسایگان و سایر کشورها به خصوص کشورهای اروپایی روابط گسترده‌ای را در ابعاد سیاسی، اقتصادی و فرهنگی برقرار کرد. انتظار می‌رود که دانش‌آموزان جایگاه و نقش منطقه‌ای و بین‌المللی ایران را در دوره صفویه درک کنند و دلایل، آثار و پیامدهای مختلف روابط دوستانه یا خصمانه با دیگر کشورها را تجزیه و تحلیل و کوشش‌های صفویان را در عرصه سیاست خارجی برای حفظ قلمرو و سرزمین‌های ایرانی و تأمین منافع اقتصادی کشور بشناسند. از این‌رو، ضرورت دارد هنگام اجرا و تدریس این مبحث

توجه و تمرکز فراگیران را بر علل و نتایج رقابت‌ها و دشمنی‌ها یا اتحادها و دوستی‌ها در مناسبات خارجی به ویژه رابطه با امپراتوری عثمانی و کشورهای اروپایی جلب نماید.

هنگام تدریس این محث، نقشه قلمروهای سیاسی آسیا و اروپا در دوران رنسانس (قرون جدید) را تهیه و به دانش‌آموزان نشان دهید و از با توجه به نقشه و قلمروهای سیاسی دلایل، عوامل و آثار اتحادها و دشمنی‌های سیاسی کشورها و حکومت‌ها را توضیح دهید. همچنین تصاویر از بقایای قلعه‌ها و مکان‌های مربوط به پرتغالی‌ها در جزایر و سواحل خلیج فارس و یا مفاد برخی موافقت‌نامه‌ها و معاهده‌های تجاری میان حکومت صفویه و کشورهای اروپایی را به عنوان شواهد و مدارک تهیه نمایید و در کلاس ارائه دهید.

در موضوع روابط خارجی حکومت صفویه کتاب‌ها و مقاله‌های علمی متعددی نگارش و منتشر شده است که برای دانش‌افزایی دبیران محترم سودمند هستند.

به پایان ببرید

با رجوع به نمودار شاهان صفوی در صفحه ۶۰ کتاب، فرایند تأسیس، تثبیت، اوج قدرت و ضعف و انحطاط حکومت صفوی را با تأکید بر مهم‌ترین تغییر و تحولات آن دوره یعنی اتحاد سیاسی، یکپارچگی سرزمینی و توسعه مناسبات سیاسی و اقتصادی با خارج به ویژه کشورهای اروپایی، مرور و جمع‌بندی نمایید و اهمیت دوره صفویه در تاریخ ایران را یادآوری کنید. در پایان از دانش‌آموزان بخواهید که فعالیت ردیف ۱ به کاربرند فصل ۵ را در منزل انجام و در جلسه بعد ارائه دهند.

محورهای عمده ارزشیابی

با توجه به انتظارات یادگیری درس، زمینه‌ها، آثار و پیامدهای سیاسی، جغرافیایی و اجتماعی شکل‌گیری و استقرار حکومت صفوی در ایران، خوانش نقشه و نمودار خط زمان، و نیز علل و نتایج مهم‌ترین تحولات سیاسی ایران در دوره صفویه، از جمله علل و اهداف گسترش روابط سیاسی و تجاری با کشورهای اروپایی، عمده‌ترین محورهای ارزشیابی هستند. چک‌لیست مشاهده رفتار و عملکرد دانش‌آموز در انجام فعالیت‌ها و آزمون‌های کتبی و شفاهی از ابزارهای ارزشیابی درس به شمار می‌روند.

مآخذ مطالعه و دانش‌افزایی معلم:

طریقت صفویه:

۱. شیخ صفی و تبارش (دروغ بودن سیادت صفویان)، احمد کسروی، تهران، ۱۳۷۹.
۲. دنباله جستجو در تصوف ایران، عبدالحسین زرین کوب، تهران، امیرکبیر، ۱۳۹۳.
۳. «شیخ صفی‌الدین اردبیلی و طریقت صفوی تا تشکیل دولت در آذربایجان»، تورج قدیمی،

۴. «تصوف ایران قرن هفتم تا دهم هجری، بستری برای تکوین نهضت صفویان»، احسان اشراقی و ناصر جدیدی، مجله مسکویه، پیش شماره ۲، بهار ۱۳۸۵، صص ۳۵-۵۲.

۵. «تحلیلی پیرامون مذهب و سیادت شیخ صفی‌الدین اردبیلی، جد بزرگ پادشاهان صفوی، (نقد نظریات احمد کسروی)»، اصغر حیدری، مجله تاریخ معاصر ایران، شماره ۴۶، تابستان ۱۳۸۷، صص ۱۰۳-۱۴۴.

۶. «صفویه (از تخت پوست درویشی تا تخت شهریار)»، محمد محیط طباطبایی، مجله وحید، شماره ۳۱، تیر ۱۳۴۵، صص ۵۴۴-۵۵۱.

۷. «از شیخ صفی تا شاه صفی»، سید کاظم روحانی، مجله کیهان اندیشه، شماره ۲۳، اردیبهشت ۱۳۶۸، صص ۹۰-۹۶.

۸. «پیرامون کلمه شیخ و سید؛ بحثی در باره سیادت خاندان صفوی»، مهدی درخشان، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، شماره ۸۸، زمستان ۱۳۵۵، صص ۱۵۳-۱۶۲.

۹. «برآمدن و افول قزلباشان در عصر صفویه»، رامین یلفانی، پژوهشنامه تاریخ، شماره ۷، تابستان ۱۳۸۶، صص ۱۲۳-۱۳۸.

۱۰. «از شیخ صفی تا شاه اسماعیل»، عباس قلی غفاری فرد، کیهان فرهنگی، شماره ۸۶-۸۵، اسفند ۱۳۸۰ و فروردین ۱۳۸۱، صص ۵۳-۵۵.

۱۱. «چگونگی و عوامل تغییر رویکرد صفویه از تصوف به تشیع»، علی آقانوری و محسن فتاحی اردکانی، نشریه شیعه پژوهی، شماره ۱، پاییز ۱۳۸۸، صص ۱۰۹-۱۲۶.

تاریخ سیاسی صفویه:

۱. انقراض سلسله صفویه، لارنس لاکهارت، ترجمه اسماعیل دولتشاهی، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۸۳ ش.

۲. تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوران صفویه، عبدالحسین نوایی و عباسقلی غفاری فرد، تهران: انتشارات سمت، ۱۳۸۱ ش.

۳. «بررسی علل انتخاب قزوین به عنوان پایتخت در عصر صفویه»، طهماسب طالبی، مجله فقه و تاریخ تمدن، شماره ۱۴، زمستان، ۱۳۸۶، صص ۱۱۹-۱۴۲.

۴. «انتقال پایتخت صفویه به اصفهان: علل و پیامدهای آن»، حسین یزدی، رشد آموزش تاریخ، شماره ۲۳، تابستان ۱۳۸۵، صص ۴۲-۴۵.

۵. زوال صفویه و سقوط اصفهان، رودی مته، ترجمه مانی صالحی، تهران، نامک، ۱۳۹۴ ش.

۶. «اقدامات سیاسی، نظامی و فرهنگی الله‌وردی خان، سپهسالار شاه عباس اول»، سمیرا فوائیدی، مجله تاریخ پژوهی، شماره ۴۴، پاییز و زمستان ۱۳۸۹، صص ۹۳-۱۱۲.

۷. «الگوی حاکم بر فرایند پیوستگی و گسستگی سرزمین در ایران (از صفویه تا انقلاب اسلامی)»، سیدهادی زرقانی و محمد رضانیا، نشریه پژوهش‌های جغرافیایی، شماره ۴۵، تابستان ۱۳۸۲، صص ۵۰-۶۱.

۸. «اهمیت تاریخ صفویه و ویژگی‌های آن»، حسین میرجعفری، مجله مصباح، شماره ۱۰، تابستان ۱۳۷۳، صص ۱۳۹-۱۴۶.

۹. «بازآفرینی مفهوم ایران در دوره صفویه و رابطه آن با هویت ملی»، حسین گودرزی، نشریه مطالعات ملی، شماره ۲۹، بهار ۱۳۸۶، صص ۳-۳۰.
۱۰. «بررسی علل و پیامدهای قتل امام‌قلی خان، حاکم فارس در عصر شاه صفی»، جهانبخش ثواقب، نشریه پژوهش‌های تاریخی، شماره ۷، پاییز ۱۳۸۹، صص ۱-۳۲.
۱۱. «تبیین نقش فقها و روحانیون در حکومت صفویه»، بهروز افشار، مجله پژوهش‌های فقه و حقوق اسلامی، پیش‌شماره ۳، تابستان ۱۳۸۴، صص ۵۹-۷۰.
۱۲. «درآمدی بر مشارکت علما در ساختار دولت صفوی (تعامل خاندان کرکی و دولت صفوی)»، رسول جعفریان، مجله حکومت اسلامی، شماره ۲۸، تابستان ۱۳۸۲، صص ۱۲۲-۱۹۴.
۱۳. «دولتی به کام رندان، مروری بر اهمیت و نقش دولت صفویه در تاریخ تشیع»، اصغر منتظر قائم، علی اکبر جعفری، مجله سوره اندیشه، شماره ۵۲ و ۵۳، مهر و آبان ۱۳۹۰، صص ۲۲۹-۲۳۷.
۱۴. «زندگانی دو سردار نامی صفویان»، حسین میرجعفری، مجله جغرافیا و برنامه‌ریزی، شماره ۱۲، تابستان ۱۳۸۲، صص ۱۳۱-۱۵۶.
۱۵. «کارکرد هویت‌بخش مذهب شیعه در دوره صفویه»، حسین گودرزی، مجله مطالعات ملی، شماره ۳۶، زمستان ۱۳۸۷، صص ۴۵-۷۲.

نظام حکومتی عصر صفوی:

۱. ایران عصر صفوی، راجر سیوری، ترجمه کامبیز عزیزی، تهران، نشر مرکز، ۱۳۷۸ ش.
۲. ساختار و نهاد دین در دوره صفویه، منصور صفت‌گل، تهران: انتشارات رسا، ۱۳۸۱ ش.
۳. سیاست و اقتصاد در عصر صفوی، محمد ابراهیم باستانی پاریزی، تهران: انتشارات صفی علیشاه، ۱۳۶۲.
۴. «نگاهی به نظام اداری ایالتی در اوایل حکومت صفوی»، راجر سیوری، ترجمه محمد علی رنجبر، نشریه فرهنگ، شماره ۱۹، پاییز ۱۳۷۵، صص ۲۲۳-۲۴۶.
۵. «وزارت در دوره صفویه»، علی رضا کریمی، نشریه حکومت اسلامی، شماره ۱۵، بهار ۱۳۷۹، صص ۲۷۷-۲۸۷.
۶. «پیامدهای سیاست خاصه‌سازی در دوره صفویه»، حسین میرجعفری، مرتضی دهقان‌نژاد و ساسان طهماسبی، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، شماره ۴۴ و ۴۵، بهار و تابستان ۱۳۸۵، صص ۱-۱۶.
۷. «منصب داروغه در دوره صفویه»، شهرام یوسفی‌فر و محمد بختیاری، نشریه پژوهش‌نامه تاریخ اجتماعی و اقتصادی، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۱، صص ۹۷-۱۱۹.
۸. «وظایف کلانتر اصفهان، بازخوانی یک سند در مورد وظایف کلانتر اصفهان در دوره صفویه»، روح‌الله رنجبر، نشریه پیام بهارستان، شماره ۱۶، تابستان ۱۳۹۱، صص ۳۶۶-۳۷۳.

روابط خارجی ایران در عهد صفوی:

۱. تاریخ روابط خارجی ایران: از ابتدای دوران صفویه تا پایان جنگ جهانی دوم (۱۵۰۰-۱۹۴۵)، عبدالرضا (هوشنگ) مهدوی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۸۱ ش.
  ۲. روابط سیاسی و اقتصادی ایران در عهد صفویه، عبدالحسین نوایی، تهران: انتشارات سمت، ۱۳۷۷ ش.
  ۳. اقتصاد و سیاست خارجی عصر صفوی، رودلف پ متی، ترجمه حسن زندیه، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۷ ش.
  ۴. تاریخ روابط ایران و هند در دوره صفویه و افشاریه، ریاض الاسلام، ترجمه محمد باقر آرام و عباسقلی غفاری فر، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۳ ش.
  ۵. «طرح اتحاد ایران و اروپا در دوره صفوی»، ابراهیم مشفق‌فر، مجله تاریخ روابط خارجی، شماره ۱۷، زمستان ۱۳۸۲، صص ۵-۲۴.
  ۶. «ریشه‌های چالش و درگیری میان صفویان و عثمانیان»، عباس‌علی شاملی و هادی حسینخانی، مجله تاریخ اسلام در آینه پژوهش، پیش شماره ۴، زمستان ۱۳۸۲، صص ۳۹-۷۸.
  ۷. «پژوهشی در روابط ایران و فرانسه در دوره صفویه»، ابوطالب سلطانیان، مجله تاریخ روابط خارجی، شماره ۲۹، زمستان ۱۳۸۵، صص ۴۳-۶۰.
  ۸. «چگونگی پایان یافتن چیرگی استعماری پرتغال بر خلیج فارس»، احمد کامرانی فر، مجله مصباح، شماره ۲۱، بهار ۱۳۷۶، صص ۴۹-۶۶.
  ۹. «عوامل سیاسی - اجتماعی تنش میان صفویه و عثمانی»، سید محمد حسینی، مجله سخن تاریخ، شماره ۹، تابستان ۱۳۸۹، صص ۲۵-۵۸.
  ۱۰. «مناسبات اجتماعی ایران و عثمانی در دوره صفویه»، ابوالفضل عابدینی، نشریه تاریخ روابط خارجی، شماره ۴۱، زمستان ۱۳۸۸، صص ۶۱-۷۸.
  ۱۱. «نقش ابریشم در مناسبات تجاری ایران و هلند در عصر صفویه»، شهین فارابی، پژوهشنامه تاریخ، شماره ۸، پاییز ۱۳۸۶، صص ۱۳۹-۱۶۰.
- «روابط ایران و اسپانیا در دوره شاه عباس صفوی (عصر فیلیپ سوم)»، محمد باقر وثوقی، نشریه تاریخ روابط خارجی، شماره ۲۰، پاییز ۱۳۸۳، صص ۳۷-۵۰.

اوضاع اجتماعی، اقتصادی، علمی و فرهنگی ایران در عصر صفوی

انتظارات یادگیری

انتظار می‌رود دانش‌آموزان با فراگیری درس و انجام فعالیت‌های آن بتوانند:

با استناد به شواهد و مدارک، وضعیت اجتماعی و اقتصادی ایران در دوره صفویه و عوامل مؤثر بر آن را تجزیه و تحلیل کنند.

شرایط و اوضاع علمی و فرهنگی ایران را در عهد زمامداری صفویان، بر اساس شواهد و مدارک بررسی و تشریح نمایند.

مصادیق و جلوه‌های برجسته فرهنگی و تمدنی ایران را در دوره صفوی شناسایی و ارزیابی کنند.

وسایل مورد نیاز: کتاب درسی، نسخه‌ای از سفرنامه جهانگردان اروپایی در دوره صفویه مانند سفرنامه شاردن، سفرنامه تاورنیه، سفرنامه

کمپفر، تصاویری از مکان‌ها، بناها و اشیاء تاریخی متعلق به دوره صفویه، فایل‌ها (کلیپ‌های) صوتی و تصویری در باره بناها و یا شخصیت‌های

مربوط به دوره صفوی

آماده کنید

تصاویر یا اسلایدهایی از بناها، آثار و اشیاء مختلف متعلق به عصر صفوی تهیه کنید و در کلاس نمایش دهید و توجه دانش‌آموزان را به

آنها جلب نمایید و از آنان بپرسید که دلیل کثرت، تنوع و عظمت چنین آثار فرهنگی و تمدنی چیست؟ مباحثه و گفت و گوی کلاس به

گونه‌ای راهنمایی و هدایت کنید که فراگیران پی ببرند در عصر صفویه فرهنگ و هنر ایران شکوفا بوده است. سپس با یادآوری مفاهیم

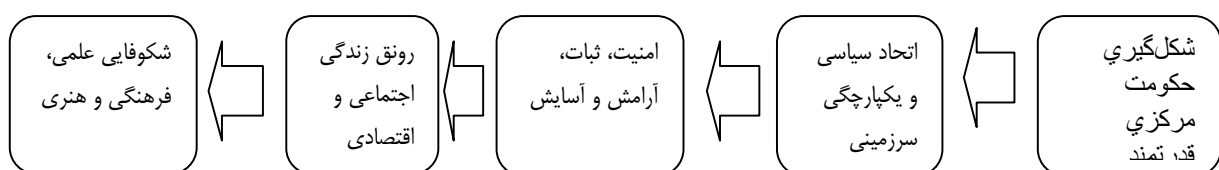
کلیدی درس پیش یعنی شکل‌گیری حکومت متمرکز و قدرتمند صفویه، یکپارچگی سرزمینی و ایجاد ثبات و آرامش سیاسی، توجه

دانش‌آموزان را به زمینه‌ها و علل رونق زندگی اجتماعی و اقتصادی و شکوفایی فرهنگ و تمدن در آن عصر جلب کنید.

آموزش دهید

۱. زندگی اجتماعی

تدریس را با ارائه زنجیره مفهومی زیر که محتوای دو درس فصل ۵ را به هم ربط می‌دهد شروع کنید و ادامه دهید.

دانش‌آموزان با مشاهده نمودار مفهومی فصل روابط علی و معلولی رویدادها و تحولات مهم و اساسی عصر صفویه را بهتر و عمیق‌تر درک می‌کنند.

سفرنامه‌های جهانگردان اروپایی به ایران در دوره صفویه از جمله مجلدات دوم و سوم سفرنامه شاردن، حاوی مطالب بذاب و سودمندی در باره اوضاع اجتماعی و اقتصادی ایران در آن زمان هستند. نسخه‌ای از این آثار را تهیه و همراه خود به کلاس بیاورید و صفحاتی از آن را برای دانش‌آموزان بخوانید و یا مطالبی از آنها را تکثیر و در اختیار فراگیران قرار دهید و فعالیتی را طراحی نمایید که انجام دهند.

فعالیت ۱

انجام این فعالیت نیازمند مطالعه میدانی است؛ بنابراین، مطلوب است که دانش‌آموزان را به بازار و مراکز خرید اصلی شهر (مخصوصاً شهرهایی که دارای بازارهای قدیمی هستند) ببرید که از نزدیک فعالیت اصناف و صاحبان حرفه‌ها و مشاغل معین در یک راسته و یا بخشی از یک خیابان و پاساژ را مشاهده و بررسی کنند.

۲. شکوفایی صنعتی

برای تبیین بهتر ویژگی‌های و دستاوردهای صنعتی ایران در دوره صفویه، تصاویر و اسلایدهایی از کالاهای تولید شده به خصوص انواع و اقسام قالی، قالیچه و پارچه در آن زمان را تهیه و در کلاس نمایش دهید. سایت موزه متروپولیتن نیویورک به نشانی: www.metmuseum.org مرجع مناسبی برای تهیه اسلایدهای خوب از آثار و اشیاء دوره صفوی و دیگر دوره‌های تاریخ ایران است. با نمایش نمونه تولیدات صنایع دستی و کارگاهی عصر صفوی، از دانش‌آموزان بخواهید که برای تولید چنین کالاهایی، چه دانش، مهارت، مواد و منابعی لازم بوده است؟

۳. رونق تجارت

در مبحث تجارت نیز مانند سایر مباحث فصل، توجه یادگیران را به زمینه‌ها، علل و نتایج رونق تجارت جلب کنید. توسعه راه‌ها و کاروانسراها در عصر صفوی یکی از عوامل مهم گسترش تجارت داخلی و خارجی به شمار می‌آورد. برای تدریس این موضوع نیز از ابزارهای شنیداری و دیداری می‌توانید بهره بگیرید. با رجوع به سایت www.negahmedia.ir برخی فایل‌های صوتی و تصویری مربوط به کاروانسراهای بنا شده در دوران صفویان را انتخاب و برای نمایش در کلاس آماده کنید.

فعالیت

۲. فراگیران را راهنمایی کنید که از طریق توجه به نمودار مفهومی و مطالعه متن درس، پاسخ این فعالیت را استنباط و استخراج کنند.

زمنیه‌ها و عوامل گسترش تجارت داخلی و خارجی در عصر صفوی: شکل‌گیری حکومت متمرکز و قدرتمند صفوی و ایجاد امنیت، ثبات و آرامش سیاسی؛ احداث و گسترش راه‌ها و کاروانسراها؛ رشد و توسعه اقتصادی و صنعتی؛ برقراری روابط با کشورهای دیگر به ویژه کشورهای اروپایی؛ توسعه راه‌ها و مسیرهای تجارت بین‌المللی به خصوص راه‌های آبی در نتیجه اکتشافات جغرافیایی.

۴. انواع و اقسام مالیات و عوارضی که بخش‌های مختلف اجتماعی و اقتصادی کشور به حکومت پرداخت می‌کردند از قبیل مالیاتی که کشاورزان و دامداران، اصناف و صاحبان حرف و مشاغل و نیز عوارضی که بازرگانان پرداخت می‌کردند.

۴. شکوفایی علمی و فرهنگی

به منظور ایجاد آمادگی و علاقه در فراگیران برای یادگیری، برخی از فایل‌های صوتی و تصویری مربوط به شخصیت‌های علمی و فرهنگی و مدارس مهم آن دوره مانند مدرسه چهارباغ اصفهان را از سایت www.negahmedid.ir دانلود و در کلاس نمایش دهید. نمونه‌هایی از کتاب‌های تاریخی برجسته آن دوره مانند عالم‌آرای عباسی، احسن‌التواریخ، عالم‌آرای شاه اسماعیل، تاریخ عباسی یا روزنامه ملاجلال و ... را به کلاس ببرید و به دانش‌آموزان نشان دهید و سطرهایی از آنها را برای آنان بخوانید. در سفرنامه‌های جهانگردان اروپایی نیز مطالب مفیدی در باره فرهنگ، اخلاق و خلیات، آداب و رسوم، جشن‌ها و آیین‌های مردم ایران در عهد صفویان وجود دارد و می‌توان از آنها در تقویت و تعمیق یادگیری بهره گرفت.

فعالیت ۴

دانش‌آموزان را راهنمایی و تشویق کنید که با مطالعه متن‌های ارائه شده، شیوه‌های برگزاری، آداب و رسوم جشن‌ها و آیین‌ها در عصر صفوی را با زمان حال مقایسه و در باره آن قضاوت کنند. حتی می‌توانید مطالب بیشتری در باره چگونگی برگزاری مراسم شادی و غم در دوره صفویه از سفرنامه‌ها استخراج کنید تا دانش‌آموزان بهتر بتوانند مقایسه و قضاوت نمایند.

به پایان برید

مفاهیم و مباحث اساسی درس یعنی وضعیت کلی اجتماعی، اقتصادی، علمی و فرهنگی ایران در عصر صفویه را با تأکید بر علل و آثار رونق زندگی اجتماعی و اقتصادی و شکوفایی علمی و فرهنگی در آن عصر، جمع‌بندی و مرور نمایید. در صورت امکان خلاصه درس و نکات مهم آن

را از طریق پاورپوینت نمایش و توضیح دهید. مرور و جمع‌بندی درس را می‌توانید از طریق پرسش و پاسخ‌های کوتاه نیز اجرا نمایید. دانش‌آموزان را تشویق و راهنمایی کنید که فعالیت ردیف ۲ به کار ببندیم فصل را تا زمان معینی انجام دهند.

محورهای عمده ارزشیابی

عمده‌ترین محورهای ارزشیابی این درس را تجزیه و تحلیل، توضیح و تبیین شرایط، وضعیت و دستاوردهای مهم جامعه ایران در عصر صفوی و نیز دلایل و عوامل رونق زندگی اجتماعی و اقتصادی و شکوفایی علمی و فرهنگی، تشکیل می‌دهند. چک‌لیست مشاهده نظارت بر عملکرد دانش‌آموزان در اجرای کامل و دقیق فعالیت‌های درس، آزمون‌های شفاهی و کتبی که میزان درک و فهم، قوه تجزیه و تحلیل فراگیران و نیز نقاط ضعف و قوت یادگیری آنان را مورد سنجش قرار دهد، از جمله ابزارهای ارزشیابی این درس محسوب می‌شوند.

مآخذ مطالعه و دانش‌افزایی معلم:

زندگی اجتماعی:

۱. «اصناف و پیشه‌وران در عصر صفویه»، سید کاظم روحانی، مجله کیهان اندیشه، شماره ۱۴، مهر و آبان ۱۳۶۶، صص ۹۱-۹۶.
۲. «تأملاتی در باره ساختار اجتماعی و اقتصادی ایران در اوج دوره صفوی»، امین بنایی، ترجمه محمد علی رنجبر، مجله اطلاعات سیاسی-اقتصادی، شماره ۱۳۵ و ۱۳۶، آذر و دی ۱۳۷۷، صص ۴۴-۵۵.
۳. «جایگزینی برای ایران باستان، نظام اجتماعی عصر صفویه»، تقی آزادارمکی، نشریه سوره اندیشه، شماره ۵۲ و ۵۳، مهر و آبان ۱۳۹۰، صص ۲۳۸-۲۴۰.
۴. «ضرورت‌های ساختاری مدیریت سیاسی سرزمین و شکل‌بندی اجتماعی ایران عصر صفوی»، حمید عبداللهی، مجله جامعه‌شناسی ایران، شماره ۲۷، پاییز ۱۳۸۵، صص ۵-۳۳.
۵. «معضلات اجتماعی و اقتصادی شهرهای ایران عصر صفوی با استناد به فرمان‌های حکومتی منقور بر سنگ، مطالعه موردی اصفهان یزد و کاشان»، حسن کریمیان و محبوبه سادات بیدگلی، مجله فرهنگ، شماره ۶۸، زمستان ۱۳۸۷، صص ۱۸۳-۲۵۶.
۶. «وضع مردم ایران در دوران صفویه: استنباط از قسمت اول تاریخ عالم‌آرای عباسی»، نوش‌آفرین انصاری، مجله گوهر، شماره ۳۲، مهر و آبان ۱۳۵۴، صص ۶۶۳-۶۶۶، شماره ۳۳، آذر ۱۳۵۴، صص ۷۶۰-۷۶۴.

تجارت:

۱. «اهمیت تجارت ابریشم در زمان صفویه»، احسان اشراقی، نشریه ایران‌شناخت، شماره ۵، تابستان ۱۳۷۶، صص ۱۳۰-۱۵۱.
۲. «بررسی شیوه تجارت کمپانی‌های هند شرقی و تأثیر آن بر تجارت دریایی خلیج فارس در عصر صفویه»، زهت احمدی و زهرا زارعیان

چهرمی، مجله سخن تاریخ، شماره ۱۴، پاییز ۱۳۹۰، صص ۵۵-۸۸

۳. «پول/ بخش پنجم/ پول ایران در دوره صفویه و افشاریه»، مجله بانک و اقتصاد، شماره ۸، اردیبهشت ۱۳۷۹، صص ۳۰-۳۳.

۴. «چگونگی مهاجرت ارامنه و کارکرد آنان در بازرگانی خارجی ایران دوره صفویه»، ابوطالب سلطانیان، مجله تاریخ روابط خارجی، شماره ۴۶، بهار ۱۳۹۰، صص ۱۰۷-۱۲۸.

۵. «روابط بازرگانی ایران و هند در دوره صفویه»، ابوطالب سلطانیان، مجله تاریخ روابط خارجی، شماره ۴۰، پاییز ۱۳۸۸، صص ۵۵-۷۸.

علم، آموزش، فرهنگ و هنر:

۱. «بررسی جایگاه هنر دوره صفوی»، شهره جوادی، مجله باغ نظر، شماره ۵، بهار و تابستان ۱۳۸۵، صص ۶-۱۸.

۲. «بررسی مدارس موجود در دوره صفوی در اصفهان»، محسن جاوری شهرضا، مجله اثر، شماره ۳۳ و ۳۴، بهار و تابستان ۱۳۸۱، صص ۳۸۹-۴۰۷.

۳. «تحولات فکری و عقلانی دوره ی صفوی فلسفه و علوم عقلی»، زهرا قاسمی، مجله حافظ، شماره ۳۳، مرداد ۱۳۸۵، صص ۸۰-۸۴.

۴. «کارکرد موقوفات در گسترش مراسم مذهبی دوره صفوی»، زهت احمدی، مجله پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، شماره ۱، پاییز و زمستان ۱۳۸۶، صص ۷-۲۶.

۵. «اشکال گفتمانی علمای شیعه از صفویه تا مشروطیت»، حسین بشریه و ناصر جمالزاده، مجله مدرس علوم انسانی، شماره ۸، پاییز ۱۳۷۷، صص ۱۷۸-۱۹۹.

۶. «آموزش و پرورش کودکان و نوجوانان در عصر صفویه»، ناصر تکمیل‌همایون، پژوهشنامه تاریخ، شماره ۵، زمستان ۱۳۸۵، صص ۶۱-۸۲.

۷. «بیرق‌های ایران در عهد صفویه»، سید محمد علی جمالزاده، مجله هنر و مردم، شماره ۳۹ و ۴۰، دی و بهمن ۱۳۴۴، صص ۱۰-۱۴.

۸. «تحول‌های دینی عصر صفویه و نقش عالمان عاملی، مطالعه موردی محقق کرکی و شهید ثانی»، صادق آئینه‌وند، هاشم آقاجری، محمد کاظم رحمتی و حسین مفتخری، نشریه جستارهای تاریخی، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۳۸۹، صص ۱-۱۸.

۹. «جشن تیرگان یا آب‌پاشان»، هویان آندرانیک، مجله مطالعات ملی، شماره ۲۲، تابستان ۱۳۸۴، صص ۱۳۳-۱۵۴.

۱۰. «شاطری و شاطرخوانی در عصر صفویه»، حسین میرجعفری، مجله هنر و مردم، شماره ۱۷۴، فروردین ۱۳۵۶، صص ۵۰-۶۱.

۱۱. گوهر تابناک معماری دوران صفویه در اصفهان»، لطف‌الله هنرفر، مجله هنر و مردم، شماره ۱۸۳، دی ۱۳۵۶، صص ۲-۱۲.

۱۲. «نقش مدارس عصر صفویه در گسترش تشیع دوازده امامی»، موسی‌الرضا استادبخشی و رمضان رضایی، مجله ادیان و عرفان، شماره ۱۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۳، صص ۲۱۵-۲۳۴.

مآخذ مناسب برای مطالعه و تحقیق دانش آموز:

- تمدن ایران در دوره‌ی صفویه، جمشید نوروزی، تهران: مدرسه، ۱۳۸۷.
- دوباره ایران، دوره‌ی صفویان (جلد ۷ از مجموعه‌ی داستان فکر ایرانی)، حسین بکایی، تهران: افق، ۱۳۹۱.
- سرگذشت نقاشی در ایران، پرویز براتی، تهران: افق، ۱۳۹۱.
- شاه اسماعیل صفوی، محمد حسن حسینی، تهران: مدرسه، ۱۳۸۵.
- شاه عباس، محمدرضا محمدی پاشاک، تهران: مدرسه، ۱۳۸۵.
- شیخ بهایی، بتول زرکنده، تهران: مدرسه، ۱۳۸۶.
- صدرالدین دشتکی شیرازی، علی اکبر ولایتی، تهران: امیرکبیر، ۱۳۹۳.
- علامه مجلسی، علی اکبر والایی، تهران: مدرسه، ۱۳۸۵.
- کمال‌الدین بهزاد، مریم خانعلیلو، تهران: مدرسه، ۱۳۸۹.
- الله‌وردی خان (غلامی که سلطان شد)، جعفر تونزنده جانی، تهران: مدرسه، ۱۳۹۰.
- ملاصدرا، علی اصغر سیدآبادی، تهران: مدرسه، ۱۳۸۲.
- میرعماد قزوینی، امین فقیری، تهران: مدرسه، ۱۳۸۶.

فصل ۶

ایران از عهد نادرشاه تا ناصرالدین شاه

شرح اجمالی فصل

مباحث این فصل اختصاص به رویدادها و تحولات مهم تاریخ ایران از سقوط اصفهان و فروپاشی حکومت صفوی در سال ۱۱۳۵ق تا انقلاب مشروطه (۱۳۲۳-۱۳۲۴ق) دارد. این دوره به دلیل فراز و فرودهای گسترده سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی در ابعاد داخلی و خارجی گسترده‌ای، یکی از مقاطع حساس و مهم تاریخ کشور ما به شمار می‌رود. در درس ۱۱ با کاوش و بررسی رقابت و تلاش سران ایلات و مدعیان قدرت برای دستیابی به حکومت از یک سو و هجوم سیاسی و نظامی وسیع دولت‌های استعمارگر برای نفوذ و تسلط بر ایران از سوی دیگر، مهم‌ترین رویدادها و تحولات سیاسی داخلی و خارجی در دوران سلسله‌های افشاریه، زندیه و قاجاریه مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرد. در درس ۱۲ تکاپوها و تلاش‌های ایرانیان با مقابله با نفوذ و سلطه سیاسی و اقتصادی کشورهای استعمارگر و جبران عقب‌ماندگی و نوسازی ایران مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد و اقدام‌های نوگرایانه و اصلاح‌طلبانه برخی از سیاستمداران مانند عباس میرزا و امیرکبیر و جنبش‌ها و قیام‌های اجتماعی برای مبارزه با سلطه اقتصادی بیگانگان مانند نهضت تنباکو تجزیه و تحلیل می‌شود.

درس ۱۱

تلاش برای حفظ استقلال و اتحاد سیاسی و سرزمینی ایران

انتظارات یادگیری:

انتظار می‌رود دانش‌آموزان با فراگیری درس و انجام فعالیت‌های آن بتوانند:

- اوضاع و شرایط سیاسی ایران را پس تسلط افغانان بر اصفهان و فروپاشی حکومت صفویه تجزیه و تحلیل کنند.
- روند ظهور و سقوط حکومت‌های افشاریه و زندیه و شکل‌گیری سلسله قاجاریه را مقایسه و تحلیل نمایند.
- زمینه‌ها، عوامل، آثار و نتایج نفوذ و هجوم سیاسی، نظامی و اقتصادی دولت‌های استعمارگر روسیه و انگلستان به ایران را در دوره قاجاریه شناسایی و درک کنند.

وسایل مورد نیاز:

کتاب درسی؛ نقشه سیاسی ایران در دوران افشاریه، زندیه، آقامحمدخان قاجار، فتحعلی‌شاه و ناصرالدین‌شاه؛ تصاویر و عکس‌های تاریخی از شخصیت‌ها و مکان‌های مرتبط با مباحث درس؛ فایل‌های صوتی و تصویر مرتبط با موضوع درس

آماده کنید

پیشنهاد می‌شود با طرح چند پرسش در باره آثار و پیامدهای فروپاشی حکومت صفویه، دانش‌آموزان را برای یادگیری درس جدید آماده کنید.

❖ سقوط حکومت صفویه چه تأثیری بر آرامش و یکپارچگی سیاسی و سرزمینی ایران داشت؟

❖ با فروپاشی حکومت صفویه، کشور ما با چه تهدیدات و مشکلاتی از سوی کشورهای دیگر رو به رو شد؟

❖ آثار و پیامدهای اجتماعی و اقتصادی سقوط سلسله صفویه چه بود؟

از دانش‌آموزان بخواهید که به این پرسش‌ها فکر کنند و پس از تدریس و مطالعه درس جدید (صفحات ۷۲-۷۴)، به پرسش‌های مذکور پاسخ دهند.

آموزش دهید

۱. افشاریه و زندیه

مهم‌ترین تحولات سیاسی و اجتماعی تاریخ ایران از سقوط صفویه تا تأسیس حکومت قاجاریه را از طریق جلب توجه دانش‌آموزان به نمودار خط زمان صفحه ۷۷، و نقشه‌های صفحه‌های ۷۳ و ۷۴ کتاب، بیان اقدام‌های برجسته نادرشاه افشار و کریم خان زند و تحلیل شرایط و ویژگی‌های شاخص آن دوره، ارائه دهید.

شاخص‌ترین این ویژگی‌های عبارتند از:

❖ **بعد سیاسی:** فروپاشی حکومت مرکزی؛ تجزیه، تفرقه، بی‌ثباتی، رقابت و کشمکش سران ایلات و دیگر مدعیان حکومت در گوشه و کنار کشور؛ هجوم برخی از کشورهای همسایه مانند عثمانی و روسیه به ایران و اشغال بخشی از مناطق مرزی؛

❖ **بعد اجتماعی:** در نتیجه خشونت افغانان شورشی و آشوب‌ها و درگیری‌های داخلی، امنیت، آسایش و آرامش جامعه از بین رفت؛ عده‌ای از مردم به خصوص طلاب و روحانیون کشته و یا آواره شدند.

❖ **بعد اقتصادی:** براثر جنگ‌های پیاپی، بی‌ثباتی و نبود امنیت، فعالیت‌های اقتصادی به ویژه کشاورزی، تجارت و صنعت دچار رکود شد و فقر و بی‌کاری گسترش یافت.

در تجزیه و تحلیل شرایط و ویژگی‌های مذکور، با طرح پرسش‌های تأمل‌برانگیز، فراگیران را تشویق به تفکر و ترغیب و راهنمایی به گفت و گو در باره مسائل و موضوع‌های مهم آن عصر نمایید. پرسش‌هایی از قبیل:

▪ تغییر و تحولات سیاسی ایران در آن دوره به محوریت چند نیروها و عناصر اجتماعی انجام گرفته است؟ چرا؟

با ذکر مثال‌هایی مانند اینکه بعد از فروپاشی حکومت صفویه، ایران عرصه رقابت و کشمکش سران ایل‌های مختلف برای رسیدن به قدرت شد و نادر افشار و کریم خان زند به اتکای نیروهای ایلی حکومت را به دست گرفتند، دانش‌آموزان را راهنمایی کنید که دریابند در آن دوره **عناصر و نیروهای ایلیاتی** محور تغییرات و تحولات سیاسی بودند؛ زیرا در آن زمان ایران فاقد ارتش ثابت و دائمی بود و تلاش‌های شاه عباس اول صفوی برای ایجاد ارتش مرکزی پس از مرگ او ادامه نیافت و بنابراین ایلات به دلیل داشتن جنگاوران آماده و برخوردار از توان نظامی مناسب، یکی از کانون‌های قدرت به شمار می‌رفتند و در تغییر و تحولات سیاسی و ظهور و سقوط سلسله‌های نقش اساسی و محوری داشتند.

▪ چرا حکومت‌های افشاریه و زندیه موفق نشدند همانند صفویه و قاجاریه قدرت و سلطه خود را بر ایران تثبیت و نظم و امنیت پایداری در کشور ایجاد کنند؟

جریان بحث و گفت و گوی کلاس را به گونه‌ای هدایت کنید که دانش‌آموزان به این نتیجه برسند که حکومت افشاریه متکی به رشادت و نبوغ نظامی نادر بود و به سبب اشتغال پیاپی او به جنگ‌های داخلی و خارجی، این فرصت را نیافت که از طریق جذب حمایت و همکاری دیوانسالاران، برای تثبیت سلسله افشاریه پس از خود برنامه‌ریزی و اقدام مفیدی انجام دهد؛ بنابراین با قتل او و بر زمین افتادن شمشیرش، شیرازه حکومتش نیز از هم پاشید؛ حکومت زندیه نیز بر هوش و تدبیر سیاسی مؤسس آن یعنی کریم خان زند استوار بود و جانشینان او فاقد شرایط و توانمندی سیاسی و مدیریتی لازم برای تثبیت و تحکیم پایه‌های حکومت خود بودند.

▪ با ارجاع دانش‌آموزان به نمودار خط زمان صفحه ۷۷ کتاب، از آنان بپرسید هم‌زمان با دوران حکومت افشاریه و زندیه در ایران، چه تحولات مهمی در اروپا رخ داد؟

به منظور ایجاد انگیزه و تعمیق یادگیری تصاویر و فایل‌های صوتی و تصویری مربوط به این دوره را تهیه و در کلاس نمایش دهید.

فعالیت:

۱. این فعالیت از نوع فرادانشی و مفهومی است و انتظار می‌رود دانش‌آموزان با تأمل در اوضاع سیاسی و بررسی شرایطی که بر ایران حاکم شده بود، یعنی بروز تجزیه، تفرقه و درگیری‌های مدعیان حکومت و سران ایلات پس از سقوط اصفهان و تداوم جنگ‌های داخلی و خارجی در دوران حکومت نادرشاه افشار، علل و عوامل اوضاع اجتماعی و اقتصادی نابسامان ایران را استنباط و تحلیل کنند.

۲. مقایسه پدیده‌های مختلف تاریخی شیوه مناسبی برای یادگیری درس تاریخ و تفکر در باره رویدادهای تاریخی است. در این فعالیت از دانش‌آموزان بخواهید با مطالعه مباحث مربوط به شکل‌گیری حکومت‌های افشاریه، زندیه و قاجاریه و نیز دانسته‌های خود، روند تأسیس این حکومت‌ها را مقایسه و شباهت‌های آنها را بیان کنند. انتظار می‌رود فراگیران با توجه به فرایند یادگیری درس نکته‌هایی با مضمون و مفهوم زیر را استنباط نمایند:

الف) هر سه سلسله بر اساس زور و با اتکای به نیروی نظامی حکومت را به دست گرفتند و نه بر پایه استدلال، مذاکره، توافق و قانون.

ب) تمامی این سلسله به اتکای عناصر و نیروهای ایلی به قدرت رسیدند.

پ) بنیانگذاران هر سه حکومت به خصوص نادرشاه افشار و آقامحمدخان قاجار به استقلال سیاسی، یکپارچگی سرزمینی و حفظ مرزهای ایران توجه و اهتمام جدی داشتند.

ت) هر سه سلسله در پی دوره‌ای از کشمکش و درگیری‌های داخلی ظهور کردند.

۳. مقارن با دوره زندیه دو تحول مهم اقتصادی و سیاسی در اروپا رخ داد که بر روند تحولات تاریخ نه تنها در کشورهای اروپایی که در سایر نقاط جهان نیز اثر شگرفی نهاد.

تحول اقتصادی بروز انقلاب صنعتی در نیمه قرن ۱۸ م بود که از انگلستان آغاز شد و به سایر کشورهای اروپایی رسوخ کرد. با این انقلاب نیروی ماشین جایگزین نیروی انسان در فعالیت‌های اقتصادی به ویژه تولید کالاهای صنعتی شد. با ورود ماشین به عرصه تولید، حجم و کیفیت تولید به سرعت افزایش یافت؛ تداوم و گسترش فعالیت صنایع ماشینی و کارخانه‌های صنعتی اروپا نیازمند تأمین مواد و منابع اولیه و بازار فروش فراسوی مرزهای کشورهای اروپایی بود. از این رو، دولت‌های اروپایی به اتکای قدرت اقتصادی و توان نظامی ناشی از تسلیحات نظامی پیشرفته، فعالیت و رقابت‌های استعماری خود را برای تسلط بر منابع و بازارهای فروش سرزمین‌های غیراروپایی تشدید کردند.

انقلاب کبیر فرانسه، تحول مهم سیاسی سرنوشت‌سازی بود که در نیمه پایانی قرن ۱۸ م رخ داد و بر فضای فکری و سیاسی ابتدا فرانسه و دیگر کشورهای اروپایی و سپس سایر کشورهای جهان تأثیر نهاد. با این انقلاب اندیشه و تمایلات آزادی‌خواهی، حاکمیت ملی، استقلال‌طلبی

و حقوق بشر نضج و گسترش یافت و به تدریج نظام‌های استبدادی و مطلقه جای خود را به نظام‌های آزاد و دموکرات دادند. در سده ۱۹م اندیشه و ارزش‌های برآمده از انقلاب کبیر فرانسه به کشورهای آسیایی از جمله ایران نیز سرایت کرد و در بروز انقلاب مشروطیت نقش و اثر داشت.

۲. قاجاریه

مطالعه و شناخت رویدادها و تحولات دوره قاجاریه اهمیت و ضرورت اساسی‌تری دارد؛ زیرا از یک سو این دوره سرآغاز تاریخ معاصر ایران محسوب می‌شود و از سوی دیگر توسعه مناسبات با جهان خارج و به ویژه برخوردهای گسترده سیاسی، نظامی، اقتصادی و فرهنگی با کشورها و دولت‌های اروپایی، سرنوشت و روند تاریخ کشور ما را آشکارا تحت تأثیر قرار داد. برخی از اتفاقات و تحولات دوره قاجاریه مانند نحوه مواجهه با غرب (اروپا)، ورود مظاهر تمدن غربی به ایران و نسبت سنت و مدرنیسم، هنوز هم از جمله مسائل مهم کنونی جامعه ایران به شمار می‌روند. بنابراین، لازم است اهمیت و حساسیت‌های خاص این مقطع از تاریخ ایران به خوبی برای فراگیران تبیین و تحلیل شود.

مناسبات ایران با اروپا و هجوم و نفوذ سیاسی، نظامی و اقتصادی دولت‌های اروپایی به طور مشخص انگلستان و روسیه به ایران در دوران قاجار، وضعیت و شرایط سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ایران را به شدت تحت تأثیر قرار داد. برای آنکه دانش‌آموزان سیر تحولات و علل، آثار و پیامدهای رویدادهای مهم این دوره به خصوص از دست رفتن قلمرو وسیعی از سرزمین‌های ایرانی در شمال و شرق کشور را واقع‌بینانه درک و تحلیل کنند، لازم است هنگام تدریس این مبحث به چند نکته اساسی توجه داشته باشید:

الف) تبیین نسبی وضعیت و شرایط سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ایران در آن زمان و مقایسه آن با وضعیت و شرایط سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی اروپای پس از انقلاب صنعتی؛

ب) تأکید و تمرکز بر اهداف، انگیزه‌ها، علل، آثار و پیامدهای گوناگون هجوم و نفوذ سیاسی - نظامی و اقتصادی کشورهای استعمارگر انگلستان و روسیه به ایران در دوره قاجار.

پ) از ابزار و رسانه‌های دیداری و شنیداری (عکس، نقشه، فیلم ....) جهت ایجاد انگیزه و تعمیق یادگیری استفاده کنید.

فعالیت

۴. با تبیین و مقایسه وضعیت و شرایط توان نظامی، اقتصادی و سیاسی ایران و روسیه در دوره فتحعلی‌شاه قاجار، دانش‌آموزان را کمک کنید که با مطالعه مطالب صفحه ۷۶ کتاب و همفکری با یکدیگر مهم‌ترین دلایل شکست ایران از روسیه در دو دور جنگ را استنباط و دسته‌بندی کنند.

الف) نظامی: روسیه دارای ارتش ملی، آموزش دیده، برخوردار از فنون و مهارت‌های رزمی و مجهز به سلاح‌های آتشین پیشرفته بود؛ اما ایران فاقد ارتش ملی بود و جنگاوران ایلات مختلف که ارتش ناهمگون کشور را تشکیل می‌دادند فاقد تجهیزات و تسلیحات جنگی جدید بودند.

ب) اقتصادی: توان اقتصادی و مالی روسیه به مراتب بالاتر از ایران بود و می‌توانست به خوبی تدارکات مورد نیاز نیروهای نظامی خود را تأمین کند.

پ) سیاسی: عدم پایبندی دولت انگلستان به تعهدات خود در کمک به ایران؛ ضعف و بی‌کفایتی شاه و سیاستمداران قاجاری و ناآگاهی آنان نسبت به اوضاع و شرایط سیاسی بین‌المللی.

۵. دانش‌آموزان را راهنمایی کنید که با مرور مطالب صفحه ۷۷ کتاب و مقایسه بخشی از مفاد عهدنامه‌های مفصل و پاریس به این فعالیت پاسخ مناسب دهند. انتظار می‌رود که دانش‌آموزان درک کنند که هدف انگلستان از جدایی سرزمین‌های شرقی ایران در راستای اهداف استعماری آن کشور برای حفظ هندوستان و توسعه و تثبیت نفوذ خود در منطقه بوده است.

عز از دانش‌آموزان بخواهید با توجه به آموخته‌های خویش و بررسی دقیق نقشه، جدول را تکمیل کنند.

به پایان ببرید

با جلب توجه دانش‌آموزان به نمودار خط زمان صفحه‌های ۷۶-۷۷، مهم‌ترین فراز و فرودهای سیاسی تاریخ ایران از سقوط صفویه تا انقلاب مشروطیت (ظهور و سقوط سلسله‌های افشاریه و زندیه، تأسیس حکومت قاجاریه و رویارویی سخت و شدید ایران با کشورهای استعمارگر اروپایی) را مرور کنید و بر ویژگی‌های اصلی این دوره تأکید نمایید. این ویژگی‌ها عبارتند از: محوریت ایلات در تغییر و تحولات سیاسی؛ بی‌ثباتی و کمکش‌های مدعیان حکومت و قدرت تا زمان تثبیت سلسله قاجاریه؛ برخورد سخت شدید حکومت نوپای قاجار با دولت‌های استعمارگر برآمده از انقلاب صنعتی و انقلاب کبیر فرانسه در شرایطی نابرابر از حیث نظامی، اقتصادی، سیاسی، علمی و فرهنگی؛ ناکامی‌ها و شکست‌های نظامی و سیاسی حکومت قاجار از دولت‌های اروپایی و پذیرش معاهده‌های ننگینی همچون گلستان، ترکمان‌چای، آخال، پاریس و نیز واگذاری امتیازات اقتصادی متعدد به انگلستان و روسیه؛ تشدید نفوذ سیاسی روسیه و انگلستان در ایران. در پایان دانش‌آموزان را تشویق و راهنمایی کنید که به صورت گروهی فعالیت ردیف ۲ به کاربندیم فصل ۵ را انجام دهند و در جلسات بعد ارائه دهند. چنانچه در محل زندگی دانش‌آموزان آثار و بنایی از دوره قاجار موجود نیست، از آنان بخواهید که در مورد بناهای دوره قاجار در دیگر شهرها از جمله تهران، تحقیقی انجام دهند.

محورهای عمده ارزشیابی

با توجه به انتظارات یادگیری درس، بیان شرایط و وضعیت کلی ایران پس از سقوط صفویه؛ تحلیل و مقایسه روند ظهور و سقوط حکومت‌های افشاریه و زندیه و شکل‌گیری سلسله قاجار با توجه به زمینه‌ها و بسترهای سیاسی و اجتماعی داخلی؛ اهداف و انگیزه‌های دولت‌های استعمارگر اروپایی از هجوم سیاسی و نظامی به ایران در اوایل حکومت قاجار؛ دلایل، عوامل، آثار و نتایج ناکامی و شکست‌های سیاسی و نظامی ایران در برابر کشورهای روسیه و انگلستان؛ و نیز خوانش نقشه‌های سیاسی و تشریح محدوده سرزمینی و تغییرات مرزهای ایران در دوران حکومت سلسله‌های مذکور، عمده‌ترین محورهای ارزشیابی درس را تشکیل می‌دهند.

ملاحظات تدریس / دانستنی‌های معلم:

قرارداد آخال: قراردادی بود که در سال ۱۲۹۹ق میان ایران و روسیه منعقد و سرزمین‌های ایرانی شرق دریای مازندران در شمال رود اترک به روس‌ها واگذار شد.

قرارداد گلداسمیت: دولت انگلستان پس از آنکه با انعقاد معاهده پاریس افغانستان را از ایران جدا کرد، طی کمیسیونی با شرکت نمایندگان دولت ایران و استان کلات و گلداسمیت، گلداسمیت را مامور تحدید سرحدات بلوچستان کرد. گلداسمیت مرزهای بین دو کشور را از خلیج گواتر تا کوهک مشخص کرده و نقشه آن را به تصویب ناصرالدین شاه رساند که قسمتی از مرزهای کنونی ایران و پاکستان را تشکیل می‌دهد. ناصرالدین شاه برای جلوگیری از مزاحمت‌های افغانستان در این منطقه مکرر از دولت انگلستان تقاضا کرده، تا نظر به شروط عهدنامه پاریس خاصه فصل ششم آن که: «دولت ایران در صورت اختلاف میان ایران و افغانستان، میانجیگری انگلستان را بپذیرد» میانجیگری کرده، که استرداد آن را از افغان‌ها بخواهد. اما دولت انگلیس جواب می‌داد سلطنت شاه ایران را در سیستان به رسمیت نمی‌شناسد و بنابراین نمی‌تواند در این موضوع مداخله کند. پس از آنکه تکلیف مرزهای بلوچستان تعیین شد، دولت انگلیس اعلام کرد که حاضر به قبول حکمیت در مورد سیستان است و ژنرال گلداسمیت به عنوان حکم تعیین شد. به موجب نظری که گلداسمیت داد، سیستان به دو قسمت اصلی و خارجی تقسیم شد، سیستان اصلی از نيزار واقع در شمال آن ایالت تا ملک سیاه کوه یعنی ناحیه یی که در غرب رود هیرمند قرار دارد به ایران واگذار شد و سیستان خارجی یعنی ناحیه یی که در شرق هیرمند واقع است به افغانستان داده شد.

مآخذ مطالعه و دانش‌افزایی معلم:

افشاریه و زندیه:

۱. ایران در راه عصر جدید- تاریخ ایران از ۱۳۵۰ تا ۱۷۵۰، هانس روبرت رویمر، ترجمه آذر آهنچی، دانشگاه تهران، ۱۳۸۵ش.
۲. تاریخ ایران کمبریج (تاریخ ایران دوره افشاریه، زندیه و قاجار)، پیتر آوری، ترجمه مرتضی ثاقب فر، تهران: انتشارات جامی، ۱۳۸۳ش.

۳. تاریخ تحولات سیاسی - اجتماعی ایران در دوره‌های افشاریه و زندیه، رضا شعبانی، تهران: سمت، ۱۳۸۵ ش.
۴. تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران در عصر زند، غلامرضا ورهرام، تهران: معین، ۱۳۸۵ ش.
۵. کریم خان زند و زمان او، پرویز رجیبی، تهران: آمه، ۱۳۸۹ ش.
۶. کریم خان زند، جان پری، ترجمه علی محمد ساکی، تهران: نشر نو، ۱۳۶۸ ش.
۷. نادرشاه آخرین کشورگشای آسیا، لارنس لاکهارت، ترجمه اسماعیل افشاری، تهران: دستان، ۱۳۷۹ ش.
۸. «اتحاد جهان اسلام (در دوره صفویه و افشاریه)»، ابوالفضل عابدینی، مجله اندیشه تقریب، شماره ۱۶، پاییز ۱۳۸۷، صص ۹۷-۱۰۸.
۹. «بازار وکیل و چند بنای دوران زندیه در شیراز»، امیرقلی اسلامی، مجله هنر و مردم، شماره ۱۱۸، مرداد ۱۵۱، صص ۷-۱۱.
۱۰. «برافتادن فرمانروایی افشاریان از خراسان و ستیزه های پایانی افشاریان با قاجاریان»، منصور صفت گل، نشریه فرهنگ، شماره ۱۹، پاییز ۱۳۷۵، صص ۲۹۳-۳۳۸.
۱۱. «پژوهشی در منابع تاریخ ایران در عصر زند»، غلامرضا ورهرام، مجله جستارهای ادبی، شماره ۷۴، پاییز ۱۳۶۵، صص ۳۱۳-۳۴۰.
۱۲. «سیمای کلی تجارت خارجی ایران در دوره افشاریه و زندیه»، منیژه نوری، مجله مسکویه، پیش شماره ۳، تابستان ۱۳۸۵، صص ۱۳۱-۱۵۲.
۱۳. «مسأله حاکمیت و مشروعیت آن در عهد کریم خان زند»، ایرج تنهاتن ناصری، نشریه انسان شناسی، شماره ۳، بهار و تابستان ۱۳۸۲، صص ۱۷۹-۱۹۰.
۱۴. «مناسبات تجاری و سیاسی ایران و فرانسه در دوران زندیه»، غلامعلی رجایی، مجله تاریخ روابط خارجی، شماره ۳۱، تابستان ۱۳۸۶، صص ۴۳-۶۸.
۱۵. «نادر شاه و مسأله تقریب»، رسول جعفریان، نشریه کیهان اندیشه، شماره ۶۲، مهر و آبان ۱۳۷۴، صص ۱۳۸-۱۵۶.
۱۶. «نادرشاه افشار و سیاست تقویت نیروی دریایی در خلیج فارس»، محمد علی پرغو، نشریه تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام، شماره ۵، پاییز و زمستان ۱۳۹۱، صص ۵۵-۷۰.
۱۷. «نیروی دریایی ایران در خلیج فارس در روزگار نادرشاه افشار»، رضا شعبانی، مجله جستارهای ادبی، شماره ۷۴، پاییز ۱۳۶۵، صص ۳۹۱-۴۰۷.
۱۸. «واکنش ایران پیش از قاجار در برابر استعمار غرب»، عبدالهادی حائری، مجله جستارهای ادبی، شماره ۶۳ و ۶۴، پاییز و زمستان ۱۳۶۲، صص ۴۵۷-۵۱۲.

تحولات سیاسی قاجار از آغاز تا انقلاب مشروطیت:

۱. تاریخ روابط ایران و فرانسه، ابوالحسن غفاری، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۶۸ ش.
۲. تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس در قرن ۱۹، محمود محمود، ج ۱، اقبال.
۳. تاریخ روابط سیاسی ایران و قدرتهای بزرگ، ایرج ذوقی، تهران: پازنگ، ۱۳۶۸ ش.

۴. معاهدات و قراردادهای تاریخی در دوره قاجاریه، غلامرضا مجدطباطبایی، تهران: بنیاد موقوفات افشار، ۱۳۷۳ش.
۵. «از معاهده ترکمانچای تا عهدنامه مودت (۱۲۴۳-۱۳۴۰ ق.)»، فاطمه قاضیها، مجله گنجینه اسناد، شماره ۶۳، پاییز ۱۳۸۵، صص ۴۲-۷۲.
۶. «انگلستان و معاهده استعماری پاریس»، مرتضی دهقان نژاد و زینب جلالیان، مجله تاریخ روابط خارجی، شماره ۳۷، زمستان ۱۳۸۷، صص ۷۸-۹۵.
۷. «پایان حاکمیت سیاسی ایران بر هرات (۱۲۷۳ - ۱۲۸۰ ق.)»، محمدعلی بهمنی قاجار، مجله تاریخ روابط خارجی، شماره ۲۹، زمستان ۱۳۸۵، صص ۷۱-۹۶.
۸. «تاثیر نخبگان قاجاریه بر تحولات سیاسی و اجتماعی ایران»، علی رضا ازغندی، مجله مطالعات خاورمیانه، شماره ۶، پاییز ۱۳۷۴، صص ۷۰۳-۷۳۶.
۹. «جنگهای ایران و روسیه و جدایی قفقاز از ایران»، بهرام امیراحمدیان، مجله مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، شماره ۴۶، تابستان ۱۳۸۳، صص ۱۵۱-۱۸۴.
۱۰. «نقش علماء در پیدایش ادب جهادی (جنگهای ایران و روس، دوره قاجار)»، عبدالرضا سیف، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، شماره ۱۶۵، بهار ۱۳۸۲، صص ۷۳-۸۸.
۱۱. «نگاهی بر پیامد جنگهای ایران و روس»، فاطمه قاضیها، مجله گنجینه اسناد، شماره ۳۹ و ۴۰، پاییز و زمستان ۱۳۷۹، صص ۲۸-۳۹.
۱۲. «واکاوی آغاز دوره‌ی دوم جنگهای ایران و روسیه»، مرتضی دهقان نژاد، علی اصغر محمودآبادی و جعفر آقازاده، مجله مطالعات تاریخ اسلام، شماره ۱۰، پاییز ۱۳۹۰، صص ۳۷-۵۶.

درس ۱۲

در جست و جوی پیشرفت و رهایی از سلطه خارجی

انتظارات یادگیری:

انتظار می‌رود دانش‌آموزان با مطالعه درس و انجام فعالیت‌های آن بتوانند:

- ❖ اقدامات عباس میرزا و امیرکبیر برای نوسازی و یا اصلاح امور ایران و زمینه‌ها و علل آن را شناسایی و تحلیل کنند.
- ❖ تأثیر و پیامدهای اقدامات نوگرایانه و اصلاح‌طلبانه عباس میرزا و امیرکبیر را شرح دهند.
- ❖ امتیازات اقتصادی واگذار شده به روس‌ها و انگلیسی‌ها در دوره قاجار و آثار و پیامدهای آنها را شناسایی و تحلیل نمایند.
- ❖ علل، اهداف و نتایج نهضت تنباکو را توضیح دهند.

وسایل و ابزارهای مورد نیاز:

کتاب درسی، تصاویر و عکس‌هایی از عباس میرزا، امیرکبیر و میرزا حسن رشیدیه، تصاویری از بنای مدرسه دارالفنون، نسخه‌ای از سفرنامه‌ها و کتاب‌های خاطرات دوره قاجار، جدول امتیازات اقتصادی واگذار شده به روس‌ها و انگلیسی‌ها.

آماده کنید

با مرور و یادآوری ناکامی‌ها و شکست‌های سیاسی و نظامی حکومت قاجار در برابر دولت‌های روسیه و انگلستان و جدایی سرزمین‌های وسیعی در شمال و شرق ایران، با طرح این پرسش: (واکنش ایرانیان به این ناکامی و شکست‌ها چه بوده است؟) دانش‌آموزان را علاقمند و آماده یادگیری درس جدید نمایید.

آموزش دهید

۱) تلاش برای نوسازی و اصلاح امور کشور

برنامه‌ها و اقدامات نوگرایانه و اصلاح‌طلبانه دوره قاجار از جمله موضوع‌ها اساسی و چالشی تاریخ معاصر ایران به شمار می‌رود؛ زیرا، کوشش سیاستمداران و اندیشمندان ایرانی بعد از جنگ‌های ایران و روسیه برای برون رفت کشور از تنگناها و مشکلات کشور از طریق اخذ علوم و فنون جدید از اروپا، موجب شد که مواجهه ایرانیان با غرب و تمدن غربی از حوزه‌های سیاسی و نظامی به حوزه‌های فکری، فرهنگی و تمدنی تسری و گسترش یابد. از آن زمان تا کنون نحوه مواجهه با اروپا و تمدن مدرن آن، همواره موضوع و مسئله‌ای مهم و چالش‌برانگیز در کشور ما بوده است. بنابراین به دلیل اهمیت و حساسیت موضوع پیشنهاد می‌شود که در تدریس و انجام فعالیت‌های این مبحث، توجه دانش‌آموزان را بر زمینه‌ها، علل، عوامل و آثار و نتایج اقداماتی که سیاستمداران و صاحب‌منصبان ایرانی مانند عباس میرزا و امیرکبیر به هدف نوسازی و اصلاح امور کشور انجام دادند، جلب کنید. به منظور ایجاد انگیزش و تعمیق یادگیری با رجوع به پایگاه الکترونیکی مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران

به نشانی: www.iichs.ir و نیز فصلنامه تاریخ معاصر و همچنین پایگاه الکترونیکی www.negahmedia.ir و <http://www.qajarwomen.org> تصاویر و فایل‌های صوتی و تصویری متناسب با موضوع درس را تهیه و در کلاس نمایش دهید.

فعالیت ۱

الف) انتظار می‌رود دانش‌آموزان با مطالعه متن درس و مباحثات کلاس بتوانند ناکامی‌ها و شکست‌های سیاسی و نظامی ایران در برابر دولت‌های اروپایی و مخصوصاً روسیه را عنوان یکی از عوامل مهم و اساسی زمینه‌ساز اقدامات نوگرایانه عباس میرزا درک و تحلیل نمایند.

ب) از فراگیران بخواهید با مطالعه مطالب صفحه ۷۸ کتاب اقدام‌های نوگرایانه عباس میرزا را برای اخذ علوم و فنون جدید غربی استخراج و دسته‌بندی کنند.

فعالیت ۲

الف و ب: انتظار می‌رود دانش‌آموزان با مطالعه متن کتاب و دانسته‌های خود به این پرسش‌ها پاسخ مناسبی بدهند.

پ) برای انجام فعالیت‌هایی از این نوع که از فراگیران خواسته شده تا نظر خود را در باره موضوعی بیان کنند، نظارت نمایید که آنها نظر خود را با ذکر دلیل و مستند بگویند و در ارائه پاسخ عجله نکنید و اجازه دهید دانش‌آموزان با اظهارنظرهایشان به جواب مناسبی برسند.

ت:

۱) این فعالیت نیز از نوع استنباطی و تحلیلی است؛ نظارت کنید که دانش‌آموزان از طریق گفت و گو و بحث آثار و نتایج نامطلوب رسم فروش حکومت ولایات و ایالت‌ها بررسی کنند و نهایتاً به این درک و دریافت برسند که در نتیجه رایج شدن این رسم کسانی که حکومت ولایات را می‌خریدند این امکان و اجازه را می‌یافتند که مالیات اضافه تری از مردم بگیرند و زندگی را بر مردم سخت و دشوار کنند.

۲) مفهوم حقوق شهروندی را برای دانش‌آموزان به اختصار توضیح دهید و از آنان بخواهید هر کدام از اصلاحات امیرکبیر که با حقوق شهروندی و فعالیت‌های فرهنگی انطباق دارد را مطلب مندرج در ترام رنگی صفحه ۸۰ استخراج و دسته‌بندی کنند.

حقوق شهروندی: اصلاح امور قضایی و توجه به برقراری عدالت و حقوق مردم؛ منع شکنجه متهمان؛ احترام به حقوق اقلیت‌های دینی توسعه علمی و فرهنگی؛ تأسیس مدرسه دارالفنون؛ انتشار روزنامه؛ ترجمه کتاب‌های اروپایی به زبان فارسی

۳) این پرسش نیز از نوع استنباطی و تحلیلی است و فرصتی ایجاد کنید که فراگیران از طریق گفت و گو، پاسخ مناسب ارائه نمایند.

۲) مبارزه با نفوذ و سلطه اقتصادی بیگانگان

در دوره قاجار حوزه اقتصادی ایران نیز به طرز فزاینده‌ای تحت تأثیر مناسبات و برخوردهای گسترده با جهان خارج به ویژه اروپا قرار گرفت. از این رو، برای درک موقعیت تاریخی ایران در آن دوره، شناخت وضعیت و شرایط اقتصادی اهمیت و ضرورت فراوانی دارد.

کاوش و مطالعه پدیده‌های تاریخی اگر به صورت فرایندی و توأم با شناخت روابط علی و معلولی آن پدیده‌ها باشد، آموزش و یادگیری تاریخ را تسریع و تعمیق می‌کند. بنابراین، توصیه می‌شود، برنامه‌ها و اهداف اقتصادی قدرت‌های استعماری در ایران دوره قاجار و نیز اخذ امتیازات اقتصادی و آثار و پیامدهای آنها را از طریق جلب توجه فراگیران به موضوع انقلاب صنعتی و نیازها و ضرورت‌هایی که آن انقلاب به وجود آورد، ارائه و آموزش دهید. دانش‌آموزان را راهنمایی و هدایت کنید که ارتباط میان انقلاب صنعتی و برنامه و اهداف دولت‌های روسیه و انگلستان برای نفوذ و سلطه اقتصادی بر ایران، را کشف و تحلیل نمایند. برای نمونه دو مورد از امتیازات واگذار شده به انگلیسی‌ها (امتیاز رویتر) و روس‌ها (امتیاز شیلات) را از جدول صفحه ۸۲ انتخاب و با رجوع به منابع دانش‌افزایی معلم اطلاعات کامل‌تری از این امتیازها گردآوری کنید. سپس اطلاعات گردآوری شده را در اختیار دانش‌آموزان قرار دهید و از آنان بخواهید ارتباط این امتیازها را با آثار و نتایج انقلاب صنعتی (صفحه ۷۵ کتاب) توضیح دهند.

فعالیت ۳:

از دانش‌آموزان بخواهید با مطالعه دقیق متن کتاب و بر پایه دانسته‌های قبلی خود به این فعالیت پاسخ دهند.

فعالیت ۴، ۵، ۶ و ۷:

هدف از طراحی این فعالیت بیشتر آشنایی دانش‌آموزان با اهمیت و نقشی است که اسناد تاریخی در مطالعه و تحقیقات تاریخی دارند و اینکه محققان چگونه می‌توانند از اسناد در پژوهش‌های خود استفاده کنند. فراگیران را کمک کنید که متن سند را خوب بخوانند و پاسخ پرسش‌ها را از متن سند استخراج نمایند. نظارت کنید که تمامی دانش‌آموزان این فعالیت را در کلاس درس فقط انجام دهند و از آن چه به صورت شفاهی و چه کتبی، خواه مستمر و غیرمستمر ارزشیابی نمایید.

(۴) بر اساس متن سند چنین بیان شده که ناصرالدین‌شاه به منظور آسایش خاطر عموم اهالی و مردم امتیاز انحصاری خرید و فروش توتون و تنباکو را لغو کرده است؛ از دانش‌آموزان که این بخش از محتوای سند را شواهد و مدارک مربوط به نهضت تنباکو که در صفحه ۸۲ کتاب بیان شد را بسنجد و قضاوت کنند که آیا ناصرالدین‌شاه برای تأمین منافع و آسایش مردم امتیاز تنباکو را لغو کرد؟ و یا بر اثر قیام مردم و فتوای تحریم تنباکوی میرزای شیرازی، ناچار به لغو امتیاز توتون و تنباکو شد؟

(۵) بر پایه متن سند با لغو امتیاز تنباکو مردم می‌توانستند توتون و اجناس دخانیه را به هر کس و هر قیمت که بخواهند بفرشند و یا بخرند.

(۶) از تاریخی که در پایان متن سند قید شده پی برده می‌شود که امتیاز مذکور در تاریخ ۱۷ جمادی‌الاول ۱۳۰۹ لغو گردیده است.

به پایان برید

محتوای درس ۱۲ در واقع بر پایه این پرسش کلیدی که واکنش ایرانیان به ناکامی و شکست‌های سیاسی و نظامی در برابر روسیه و انگلستان چه بود؟ طراحی و ساماندهی شده است. بنابراین در مرور و جمع‌بندی درس با طرح پرسش مذکور، واکنش‌های ایرانیان را در دو دسته طبقه‌بندی و خلاصه کنید: الف) اقداماتی که برخی از سیاستمداران و اندیشمندان مانند عباس‌میرزا، قائم‌مقام فراهانی و امیرکبیر برای نوسازی و اصلاح امور ایران و جبران عقب‌ماندگی علمی، فرهنگی، نظامی، اجتماعی و اداری کشور انجام دادند و به مهم‌ترین آنها اشاره نمایید. ب) حرکت‌های مردمی و جنبش‌های اجتماعی و سیاسی، مانند نهضت تنباکو که برای مقابله و مبارزه با نفوذ و سلطه سیاسی و اقتصادی دولت‌های استعمارگر صورت گرفت. سپس توجه فراگیران را به این مطلب و موضوع جلب کنید که مجموعه این اقدامات و شرایط، جامعه ایران را در اواخر سلطنت ناصرالدین شاه و دوران پادشاهی مظفرالدین شاه به سوی یک تغییر و تحول بزرگ (انقلاب مشروطیت) سوق داد. در پایان با معرفی کتاب قائم مقام فراهانی تألیف محمود برآبادی (انتشارات مدرسه، ۱۳۸۰) و پورتال رشد، از دانش‌آموزان بخواهید به صورت گروهی در باره ابعاد مختلف زندگی و اقدامات قائم‌مقام فراهانی تحقیقی را انجام دهند و در جلسات بعدی هر گروه خلاصه‌ای از تحقیق خود را ارائه نماید.

محورهای عمده ارزشیابی

با توجه به انتظارات یادگیری درس، محورهای ارزشیابی به این قرار است: تحلیل و بیان زمینه‌ها و علل اقدامات و برنامه‌های نوگرایی عباس میرزا و امیرکبیر؛ فهرست کردن مهم‌ترین اقدامات اصلاحی عباس‌میرزا و امیرکبیر و شرح آثار و نتایج آن اقدامات؛ آثار و پیامدهای اقتصادی و اجتماعی برخی از امتیازات واگذار شده به روسیه و انگلستان؛ علل، عوامل و نتایج نهضت تنباکو. ارزشیابی این درس از طریق چک‌لیست‌های بررسی عملکرد به ویژه اجرای کامل فعالیت‌های درس در کلاس و سایر فعالیت‌های محوله و نیز آزمون‌های کتبی و شفاهی مبتنی بر انتظارات یادگیری، قابل انجام است.

مآخذ مطالعه و دانش‌افزایی معلم:

تحولات اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی قاجاریه از تأسیس تا انقلاب مشروطیت:

۱. اسناد و نامه‌های امیرکبیر، به کوشش سید علی آل‌داود، تهران: سازمان اسناد ملی ایران، ۱۳۷۹ ش.
۲. آموزش، دین، و گفتمان اصلاح فرهنگی در دوران قاجار، مونیکا ام. رینگر، ترجمه مهدی حقیقت‌خواه، تهران: ققنوس، ۱۳۹۳ ش.

۳. تاریخ اقتصادی ایران (عصر قاجار ۱۳۳۲-۱۲۱۵هـ.ق)، عیسوی، چارلز، ترجمه یعقوب آژند، تهران: نشر گستره، ۱۳۶۹ش.
۴. جستارهایی از تاریخ اجتماعی ایران در عصر قاجار، ویلم فلور، ترجمه ابوالقاسم سری، ۲ج، تهران: توس، ۱۳۶۶ش.
۵. عصر بی خبری یا تاریخ امتیازات در ایران، ابراهیم تیموری، تهران: اقبال، ۱۳۳۲.
۶. قرن گم‌شده، اقتصاد و جامعه ایران در قرن نوزدهم، احمد سیف، تهران: نشر نی، ۱۳۸۷.
۷. نخستین رویارویی‌های اندیشه‌گران مسلمان با دو رویه تمدن بورژوازی غرب، عبدالهادی حائری، تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۴ش.
۸. «اصلاحات آموزشی از دارالفنون تا مدارس رشدیه (۱۲۶۸ تا ۱۳۱۵ ه. ق)»، مهدیه محمودآبادی، مجله تاریخ پژوهی، شماره ۵۱، تابستان ۱۳۹۱، صص ۲۱-۴۴.
۹. «اصلاحات قضایی امیر کبیر»، هادی خوش‌افتخار، نشریه تاریخ پژوهی، شماره ۲۴ و ۲۵، پاییز و زمستان ۱۳۸۴، صص ۱-۱۲.
۱۰. «اصلاحات میرزا حسین خان سپهسالار قزوینی و دو رویه تمدن بورژوازی غرب»، مهدی فراهانی منفرد، نشریه گنجینه اسناد، شماره ۲۳ و ۲۴، پاییز و زمستان ۱۳۷۵، صص ۷۸-۹۱.
۱۱. «ایلات و توسعه نیافتگی اقتصادی ایران در دوره قاجار»، مرتضی دهقان‌نژاد، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، شماره ۲۲ و ۲۳، پاییز و زمستان ۱۳۷۹، صص ۱۴۱-۱۵۸.
۱۲. «بساط کهنه و طرح نو»، سید جواد طباطبایی، مجله بازتاب اندیشه، شماره ۷۰، بهمن ۱۳۸۴، صص ۷-۱۶.
۱۳. «تحرک اجتماعی در ایران دوره قاجار»، شیرین مهدوی، ترجمه افسانه منفرد، مجله اطلاعات سیاسی - اقتصادی، شماره ۸۵ و ۸۶، مهر و آبان ۱۳۷۳، صص ۷۰-۷۵.
۱۴. «حمام و استحمام در فرهنگ ایرانیان عصر قاجاریه (از آغاز تا مشروطه)»، علی رضا ملایی‌توانی، میثم غلامپور، مجله مطالعات تاریخ فرهنگی، شماره ۲۱، پاییز ۱۳۹۳، صص ۱۲۱-۱۴۲.
۱۵. «درآمدی بر نقش انقطاع تاریخی در توسعه نیافتگی ایران»، سید شمس‌الدین صادقی، مجله اطلاعات سیاسی - اقتصادی، شماره ۵۹ و ۶۰، آذر و دی ۱۳۷۹، صص ۱۳۲-۱۵۳.
۱۶. «درباره تجدید ایران»، جمشید بهنام، نشریه ایران‌نامه، شماره ۳۲، پاییز ۱۳۶۹، صص ۵۰۷-۵۴۰.
۱۷. «دو نگرش درباره اصلاحات در عصر قاجار»، کرامت‌الله راسخ، مجله اطلاعات سیاسی - اقتصادی، شماره ۱۹۵ و ۱۹۶، آذر و دی ۱۳۸۲، صص ۱۶۲-۱۶۵.
۱۸. «زندگی روزمره و سبک زندگی در ایران از قاجاریه بدین سوی (به روایت اسناد)»، سیروس سعدوندیان، مجله تاریخ معاصر ایران، شماره ۵۷ و ۵۸، بهار و تابستان ۱۳۹۰، صص ۴۱۱-۴۸۲.
۱۹. «زندگی روزمره و سبک زندگی در ایران از قاجاریه بدین سوی (به روایت اسناد) ۲ اثاث‌البيت»، سیروس سعدوندیان، مجله تاریخ معاصر

ایران، شماره ۵۹، پاییز ۱۳۹۰، صص ۱۹۷-۲۴۴.

۲۰. «عباس میرزا؛ نخستین معمار «بنای نظام جدید» در ایران معاصر»، غلامحسین زرگری نژاد، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه

تهران، شماره ۱۸۴، زمستان ۱۳۸۶، صص ۷۹-۱۱۲.

۲۱. «قضاوتی ناعادلانه و به دور از واقعیت نسبت به میرزا ابوالقاسم قائم مقام»، ضیاءالدین رجایی، مجله اطلاعات سیاسی - اقتصادی، شماره

۱۱۵ و ۱۱۶، صص فروردین و اردیبهشت ۱۳۷۶، صص ۱۶۰-۱۶۷.

۲۲. «کارکرد نهادهای آموزشی فرانسه در ایران از اوایل دوره قاجار تا جنگ جهانی اول»، ابوطالب سلیمانان، مجله پژوهشنامه تاریخ تمدن

اسلامی، شماره ۱، پاییز و زمستان ۱۳۸۹، صص ۵۷-۸۰.

۲۳. «گذری بر زمینه های نوسازی و اندیشه اصلاح گرانه در ایران عصر قاجار - با تأکید بر مسأله اعزام دانشجو به خارج از ایران -»، بهزاد

قاسمی، مجله تاریخ پژوهی، شماره ۵۱، تابستان ۱۳۹۱، صص ۴۵-۶۶.

۲۴. «گذری بر زمینه های نوسازی و اندیشه اصلاح گرانه در ایران عصر قاجار - با تأکید بر مسأله اعزام دانشجو به خارج از ایران»، بهزاد

قاسمی، مجله تاریخ پژوهی، شماره ۵۱، تابستان ۱۳۹۱، صص ۴۵-۶۶.

۲۵. «محاكم قضایی در زمان قاجاریه»، احمد مهدوی دامغانی، مجله کانون، شماره ۵۴، دی و بهمن ۱۳۸۳، صص ۸۸-۹۶.

۲۶. «ناسازگی در قدرت سیاسی، نگاهی گذرا به ساختار قدرت در ایران عصر قاجار (از ابتدا تا ظهور مشروطیت)»، محمد کریمی زنجانی اصل،

سیده آمنه حسینی گل سفیدی، مجله اطلاعات سیاسی - اقتصادی، شماره ۱۱۳ و ۱۱۴، بهمن و اسفند ۱۳۷۵، صص ۸۴-۹۹.

۲۷. «نقش ترجمه آثار جدید در شکل گیری فرایند نوگرایی در ایران دوره قاجار»، محمدمامیر احمدزاده، مجله تحقیقات تاریخ اجتماعی، شماره ۲،

پاییز و زمستان ۱۳۹۳، صص ۲۱-۴۸.

۲۸. «نگاهی به سیر اندیشه تجدد در ایران (از عباس میرزا تا امیرکبیر)»، داریوش رحمانیان، مجله جغرافیا و برنامه ریزی، شماره ۱۶، پاییز ۱۳۸۳،

صص ۷۴-۵۵.

۲۹. «نهضت ترجمه در عهد قاجاریه»، محمدرضا فشاهی، مجله نگین، شماره ۹۹، مرداد ۱۳۵۲، صص ۱۸.

۳۰. «هویت ایرانی از سامانیان تا قاجاریه»، ویلیام هنوی، مجله ایران نامه، شماره ۴۷، تابستان ۱۳۷۳، صص ۴۷۳-۴۷۸.

با رجوع به پایگاه الکترونیکی مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران به نشانی: www.iichs.ir و نیز فصلنامه تاریخ معاصر و همچنین

پایگاه های الکترونیکی www.negahmedia.ir؛ دنیای زنان در عصر قاجار به نشانی: <http://www.qajarwomen.org> و

انجمن تاریخ قاجار به نشانی: <http://qajarhistory.com> تصاویر و فایل های صوتی و تصویری متناسب با موضوع درس را تهیه و در

کلاس نمایش دهید.

مآخذ مناسب برای مطالعه و تحقیق دانش آموز:

امیر کبیر، فرهاد حسن‌زاده، تهران: مدرسه، ۱۳۷۷.

ایران در آستانه‌ی تغییر، از حمله افغان‌ها تا مشروطه (جلد ۸ از مجموعه داستان فکر ایرانی)، علی اصغر سیدآبادی، تهران: افق، ۱۳۹۰.

ایران در عصر افشاریه، احمد فروغ‌بخش، تهران: قدیانی، ۱۳۹۳.

ایران در عصر زندیه، سیدحسین رضوی خراسانی، تهران: قدیانی، ۱۳۹۳.

به دنبال کاغذ اخبار، لی لی فرهادپور، تهران: ققنوس، ۱۳۹۰.

تاریخ علم در ایران، ج ۴، اسفندیار معتمدی، تهران: مهاجر، ۱۳۹۱.

تمدن جدید (صنعتی) غرب، رسول خیراندیش، تهران: مدرسه، ۱۳۹۱.

سیدجمال‌الدین اسدآبادی، محمدکاظم مزینانی، تهران: مدرسه، ۱۳۷۷.

سیری در تاریخ (عصر جدید)، اوریل ورجز، گلوریا، ترجمه نسرین وکیلی و پارسا مهین‌پور، تهران: زلال، ۱۳۷۵.

عباس میرزا آغازگری تنها، مجید واعظی، تهران: مدرسه، ۱۳۹۴.

قائم مقام فراهانی، محمود برآبادی، تهران: مدرسه، ۱۳۸۰.

کریم‌خان زند، لاله جعفری، تهران: مدرسه، ۱۳۸۴.